

UDK: 223.8:236.9
Izvorni znanstveni članak
Pripremljen u ožujku 2013.

KOHELET UZVRAĆA UDARAC: HRIŠĆANSKA NADA ZA POSTCINIČNI SVET

Igor Mitrović
Teološki fakultet Beograd

SAŽETAK:

Kohelet uzvraća udarac: Hrišćanska nada za postcinični svet

Nevolja savremenog hrišćanstva ogleda se u tome što mu valja artikulirati eshatološku nadu jednom svetu koji je antiutopijski i koji, izgleda, nema potrebu za transcendentijom. Sekularizam je svrgnuo hrišćansku i uopšte transcendentnu eshatološku nadu kao dominantnu na istorijskoj pozornici, pa ponudio sopstvene, imanentne. Ove su se pak same nasukale na hridi neosnovanog optimizma. S jedne strane, modernistička utopija progresa doživela je gorke podbačaj u XX. veku. S druge strane, evolucionistička postmoderna kvazinada nudi metanarativ koji objašnjava postojanje, ali ne nudi smisao tog postojanja. Hrišćanska eshatološka nada potencijalno popunjava nastali vakuum nade, pod uslovom da doživi biblijsku reinenciju. U tom smislu, predložena teza je da hrišćanska eshatološka nada postaje kredibilna alternativa u današnjem kontekstu jedino kada biva informisana i oblikovana, između ostalog, jedinstvenom Koheletovom eshatologijom. Čitava knjiga Koheleta, ne samo njeni poslednji stihovi koji neposredno pominju Božji sud, predstavlja naoko primitivan i prevaziđen, a zapravo sveži primer *druge naivnosti*, neiskorišćeni resurs za artikulisanje življivog postciničnog hrišćanskog odgovora na savremenu krizu nade.

Ključne reči: *Kohelet; antieshatologija; postcinizam; inaugurisana eshatologija; održivost*

Valjano objavljivanje hrišćanske eshatološke nade u današnjem, ciničnom svetu moguće je pod dva uslova. Prvo, tu poruku treba da oblikuju *svi* delovi biblijskog kanona. Drugo, tu nadu treba artikulirati u aktivnom dijalogu sa diskursima i raspoloženjem savremenog zapadnog društva.

Što se tiče prvog, biblijski tekstovi kojima se teolozi obavezno okreću jesu apokaliptički tekstovi oba Zaveta, Pavlove poslanice i donekle Jevandelja. To je prvi i neophodni korak. Moj predlog je da Knjiga propovednika (Kohelet)¹ na jedinstven način doprinosi biblijskoj i sistematiskoj teologiji eshatologije (uprkos utisku, posle prvog pa i posle petog čitanja, da nema šta da kaže na tu temu). Kohelet pomaže da se ispuni i drugi uslov, i to zahvaljujući prirodi i sadržaju ovog neobičnog spisa. Jasno je da je Kohelet osobenjak među starozavetnim knjigama. Upravo to ga čini nezaobilaznim štivom za dijalog sa iščašenim vremenom u kom živimo. Cinični zapadni svet nema puno strpljenja za sve te utopističke priče o srećnom kraju, bile one hrišćanske, modernističke ili neke treće. S druge strane – i to predstavlja drugi pomenuti uslov, čini se da će pružiti šansu priči koja nastoji da sama bude postcinična, realistična i koja sopstveni diskurs razvija podrazumevajući mračnu, oporu i (na trenutke) besmisleni stvarnost čovekovog života.² Upravo takvu nekakvu priču priča Kohelet, odbijajući da ga konvencije Izrailjevog teološkog mejnstrima anestetiziraju za bolne, gorke i mučne strane postojanja „pod nebom“. On ove potonje upravo afirmiše i prepušta im suvlasništvo nad svojom konačnom porukom.

U tom smislu, čekaju nas tri koraka. Prvo, u najkraćem ćemo sagledati trenutno raspoloženje na Zapadu kada je reč o različitim pričama o Kraju (klasičnoj hrišćanskoj, modernističkoj i postmodernističkoj). Drugo, ponudićemo moguć pristup čitanju Koheleta i tumačenju njegovih glavnih poruka imajući u vidu konačni, treći korak: sagledavanje načina na koje Kohelet može da pomogne u oblikovanju hrišćanske poruke nade za savremeni (zapadni) svet.

ESHATOLOGIJE U RINGU: OD HRIŠĆANSKE DO POSTMODERNE „NADE“ I NAZAD

Prvi zadatak je razumeti preovlađujuće raspoloženje prema budućnosti na savremenom Zapadu, kao i osnove njegove geneze.³ Svest o tome će i te kako pomoći da se artikuliraju

1 Hebrejski naziv za ovu knjigu – *qōhelet* (*Kohelet*) imenica je ženskog roda i izvedenica od *qāhal* – „okupljam/sakupljam“. U tom smislu knjiga govori o „Onom koji okuplja tj. sakuplja“, što može da se odnosi na onog koji je sakupio mudrosti koje sada iznosi slušaocima, ili koji okuplja ljude koje poučava. Svakako je moguće da su oba značenja prisutna. U radu ćemo koristiti prevod Ivana Ev. Šarića (*Biblija – Sveto pismo Staroga i Novoga zavjeta* [Zagreb: Hrvatsko biblijsko društvo, 2007], ukoliko drugačije ne bude naznačeno). *Kohelet* ćemo naizmenično koristiti za knjigu kao celinu ali i za glas koji dominira najvećim delom knjige. O odnosu naratorovog glasa i Koheletovog, pogledati u Craig Bartholomew, *Ecclesiastes* (Baker Commentary on the Old Testament & Psalms; Grand Rapids: Baker Academic Press, 2009).

2 Up. Peter Rollins, *Insurrection: To Believe is Human, To Doubt Divine* (New York: Howard Books, 2011).

3 Moramo se ograditi konstatacijom da „savremeni zapadni svet“ jeste konglomerat, mešavina pogleda na svet, njihovih amalgama i životnih stilova. Ne može se ni izbliza govoriti o jednom jedinom raspoloženju koje boji taj svet. Zato ovde govorimo isključivo o nečemu što je ipak nesumnjivo uočljivo i raspoznatljivo

hrišćanska poruka nade. Međutim, ovo je nemoguće izvesti ukoliko ukratko ne obratimo pažnju na put kojim se od preovlađujuće klasične hrišćanske eshatologije stiglo do stanja „raščaranosti“⁴ – tj. odbijanja transcencije i novih stanja. Svakako, reč je o složenoj putanji od religijske tj. hrišćanske orijentacije prema budućnosti, preko modernističkog meta-narativa o progresu, do postmoderne antieshatologije. Usredsređićemo se na glavne odlike faza tog procesa.

Modernistički mit o progresu

Modernizam je potisnuo klasičnu hrišćansku eshatologiju svojim, za taj trenutak, uverljivim mitom o progresu. Hrišćanska eshatologija prikazivala je istoriju linearno, posmatrajući je kao poligon Božjih delovanja koja će dovesti do razrešenja sadašnjeg veka greha, raspadanja i smrti sa Hristovim drugim dolaskom koji će u potpunosti uvesti Božje carstvo na Zemlji. Istorija će svoj vrhunac doživeti Božjim aktom, bio on Hristov drugi dolazak ili stvaranje novog neba i nove Zemlje. Oslanjanje na Boga i poverenje u Njegove sposobnosti bili su temelj ovog pristupa istoriji, kako prošlosti, sadašnjosti, tako i budućnosti.

Modernistički mit o progresu nije u potpunosti iskorenio ovakav način razmišljanja, ali ga jeste s vremenom potisnuo sa mesta preovlađujućeg doživljaja budućnosti. On je progres prikazivao kao immanentan samom istorijskom procesu. Pružati ruke ka transcendentnom kako bi se izašlo na kraj sa bolestima sadašnjice postalo je naprosto suvišno. Mit o progresu bio je novi način da se izađe na kraj sa užasima istorije i terorom istorije, tako što će ljudi preuzeti stvari u svoje ruke.⁵ „Užasi istorije“ predstavljaju sve ono ružno i bolno što su ljudi doživeli dok se točak istorije okretao. Pod „terorom“ se misli na strah od nepredvidive budućnosti kojom se ne da upravljati, koja uvek preti našim pokušajima da održimo svoju sreću ili unapredimo svoju sudbinu. Očekivalo se da će ideja progressa iskoreniti oba ova zla. Ideja progressa kombinuje izvestan osećaj imanentne sklonosti ka utopiji – prirodene istorijskom procesu, sa osećajem ljudske moći da kroz razum i tehnologiju kontroliše budućnost. Drugim rečima, transcenciju su zamenile imanentna teleologija, ljudska racionalnost i sloboda.⁶ Očekivanje je bilo da ta dva zla, združena, ukrote užas budućnosti kome se ranije suprotstavljalo poverenjem u Boga.

Međutim, dvadeseti vek je pokazao da je prometejska eshatologija napravila kobnu grešku prenebregavanjem ograničenja kojima je svet podložan. Premalo smo pažnje poklonili činjenici da je čovek ograničen i smrtn.⁷ Modernistički mit o progresu bio je zaokupljen idejom da čovek može i treba da kontroliše budućnost. Krenulo se od uverenja da nemamo

ali i dominantno. Nezaobilazni vodič predstavlja Čarls Tejlor, *Doba sekularizacije* (Beograd: Albatros plus/JP Službeni glasnik, 2011).

4 Up. Richard Jenkins, „Disenchantment, Enchantment and Re-Enchantment: Max Weber at the Millennium“, *Mind and Matter* 10, no. 2 (2012): 149-168.

5 Trevor Hart et al., *Hope Against Hope: Christian Eschatology at the Turn of the Millennium* (Grand Rapids: Wm. B. Eerdmans Publishing Company, 1999), 11.

6 Hart et al., *Hope*, 14.

7 Hart et al., *Hope*, 39.

kontrolu nad budućnošću, ali se pri tom nije računalo na to da će „upravo pokušaj da se ona kontroliše stvoriti pretnju sa kojom se sada suočavamo“.⁸

Upravo postmodernizmu treba odati priznanje za razotkrivanje neodrživosti ideologije ovog mita.

Postmodernistički analgetik

S druge strane, suštinska beznadežnost tog istog postmodernizma ne ostavlja nas u nimalo boljoj poziciji, jer nam u zamenu za lažnu dijagnozu nudi običan analgetik.⁹ Taj analgetik dolazi u vidu antiprogresivističkog antimetanarativa, zasnovanog na naučnim narativima koji nude objašnjenje, ali bez smisla. U savremenom zapadnom društvu proizvodi kulture posmatraju se kao roba za jednokratnu upotrebu, naglašava se sadašnje i trenutno, čovek grozničavo nastoji da iz vremena istisne što više, a isto to vreme cepa na unapred određene količine i opsednut je organizacijom vremena. U takvom društvu čovek živi isključivo u sadašnjem trenutku i u „produžecima sadašnjosti“. Živimo u „sabijenom vremenu“.¹⁰ Promene koje se sve brže smenjuju i pritisak koji čovek oseća da se mora usredsrediti na sadašnjicu kao na „parče“ koje se mora iskoristiti i ispuniti aktivnostima, odseca ga od prošlosti i kontinuitet sa njom više nije moguć. Istorija nije deo priče koju mi živimo, već samo tematski park u koji navratimo kad nam je do zabave. S druge strane, budućnost se smežurala i skupila u ništa više od običnog produžetka sadašnjosti. Tu budućnost možemo da ekstrapoliramo iz sadašnjosti. Tu budućnost smo već raspodelili i isplanirali, a sačinjena je od milenijumskih razvojnih ciljeva i projekata. To je budućnost već sadržana u sadašnjosti. Ona nikako nije oblast nepredvidivog i neočekivanog, niti budućnost neograničenog niza mogućnosti koje se mogu obistinuti. Helga Nowotny predviđa „ukidanje kategorije budućnosti i iznalaženje zamene u vidu produžene sadašnjosti ali kojom se može upravljati“.¹¹

Posmatrano iz ugla psihologije, to uranjanje u neposredno kojim se ujedno može upravljati predstavlja izbegavanje užasa otvorene budućnosti koja, čini se, više pretilo nego što budi nadu. Iz nekontrolisane budućnosti pomalaju se različite ružne glave: osećaj neizvesnosti u potrazi za poslom, narastajuća stopa kriminala i raspadanje društvenog poretka, katastrofe u životnoj sredini, i terorizam kao odgovor potlačenih.

Postmodernizam je sklon slavljenju sadašnjosti *bez* prošlosti i budućnosti u smislu da metanarativi više ne mogu da postoje, te samim tim ni smisljena sekvencijalnost prošlost-sadašnjost-budućnost, niti smisljeno kretanje prema nečemu što objašnjava ono što prethodi. Svi ti metanarativi, po rečima Jean-François Lyotarda, nisu verodostojni zato što sve velike priče neizbežno teže totalitarizmu i pojednostavlivanju.

Zapad je ostavljen da se, ciničan prema bilo kakvom glasu nade u svetliju budućnost, prepušta uvek spremnim eskapističkim igricama.¹²

8 Hart et al., *Hope*, 17-18.

9 Hart et al., *Hope*, 49.

10 Citirano u Hart et al., *Hope*, 26.

11 Hart et al., *Hope*, 26.

12 Istini za volju, postoje pojave u zapadnoj kulturi koje primeri kontrakulturalnog stvaralaštva – nalik britanskoj grupi *Radiohead* koju odlikuje uporno negovana i autentična „eshatološka“ vizija. Povodom distopijsko-

Hrišćanski metanarativ po drugi put na Zapadu

U ovakvom stanju zapadnog društva, ostaje pitanje da li hrišćanski metanarativ, sa svojom orijentacijom prema eshatološkoj budućnosti, može da ponudi istinsku nadu koju, ispostavilo se, mit o progresu nije uspeo da omogući, a kojoj antiprogresivistički antimetanarativi i ne teže. Problem je svakako u tome što treba nastupiti u ambijentu gde je polazna tačka nepoverenje u velike priče sa srećnim krajem. One se čine neverovatnim zato što ne uzimaju u obzir realnosti života ovde i sada. Nema se strpljenja za velike priče koje nude fiksirane izvesnosti (čitaj: garantovane izlaskе iz problema) koje u životu naprosto ne bivaju. Imajući ovo u vidu, usputni zaključak je da hrišćanska eshatološka poruka ne sme biti ni dogmatično kruta (ne dopuštajući istorijskom iskustvu da joj upućuje izazove i primorava na razvoj), niti nesprovodiva (ne uzimajući u obzir dvosmislene i složene životne okolnosti).

Nije rešenje odbaciti klasičnu novozavetnu eshatologiju iz Otkrivenja Jovanovog. Nipošto. Ona je najbolje što biblijsko hrišćanstvo ima da ponudi. Međutim, ona se mora iznova sagledati kroz kanonski doprinos drugih knjiga, konkretno Koheleta. To što ova knjiga naizgled ne poseduje bilo kakav eshatološki potencijal može biti upravo razlog za njeno razmatranje. (Konačno, načelna pretpostavka i jeste da *celokupan* biblijski kanon potencijalno doprinosi svakoj raspravi.) Treba zadržati stožere (Knjigu proroka Danila, Otkrivenje Jovanovo i Pavlove poslanice) ali zahvatati i iz drugih biblijskih tekstualnih resursa.

Čitavoj priči reinvenije hrišćanske eshatologije u sadašnjem trenutku može se prići i sa druge strane, polazeći od prirode biblijske eshatologije. Konkretno, novozavetna eshatologija jeste složena, i ima svoj aspekt inaugurisane eshatologije, ali i neostvarene eshatologije. *Inaugurisan*a eshatologija podrazumeva stvarnost prodiranja Novog eona Božjeg carstva u *ovde i sada*. *Neostvarena* eshatologija odnosi se na stvarnost punine i sveprisutnosti Božjeg carstva nakon Božjeg čina stvaranja Novog neba i Nove zemlje. Hrišćanska propoved o Kraju obično je mnogo pažnje poklanjala tom drugom aspektu. Naša je polazna tačka da je neophodno razraditi i produbiti artikulisanje inaugurisane eshatologije. S druge strane, propoved o *inaugurisan*oj eshatologiji predstavlja objavu o načinu života koji omogućava da već ovde i sada kušać „sile budućeg sveta“ (Jevrejima 6:5).

Propoved o eshatološkoj nadi zapadnom svetu mora da obuhvati oba aspekta. U tom smislu ovde pokušavamo da ispitamo na koji način uvidi iz Koheleta doprinose toj propovedi. Sva je prilika da će Kohelet učiniti da ta poruka nade antiutopističkom zapadnom auditorijumu bude razumljivija, uverljivija i ubedljivija.

utopijskog sentimenta njihovog albuma *Hail to the Thief* (2003), Burt zaključuje: „On [album] postaje neophodna kritika naše stvarnosti *ovde i sada*. On istrajava u tome da kakva god nas budućnost čekala, ona neće i ne treba da bude nalik ovakvoj sadašnjosti ovde. (...) Umetnička vizija Radioheada u *Hail to the Thief* nudi puno priznanje teškoće i, da – nemogućnosti zamišljanja boljeg sveta, ali istovremeno i podjednako odlučno odbijanje da nemoguće stane na put neizbežnom“ (S. Burt, „The Impossible Utopias in ‘Hail to the Thief’“, u *Radiohead and Philosophy: Fitter Happier More Destructive*, uredio Brandon Forbes et al. [Popular Culture and Philosophy; Chicago and La Salle: Open Court, 2009], 89-93). Ovaj album je predstavnik pop-kulturnih umetničkih izraza koji su upravo kontrakturni jer se u njima uporno traga za utopijskom vizijom budućeg društva usred distopijske sadašnjosti.

KOHELETOVA OČEKIVANJA, RAZOČARENJA I OPAMEĆENJA

Kohelet je verovatno najosobitija knjiga Staroga zaveta kako zbog sadržaja, tako i zbog svog izraza.¹³ To ga je činilo primamljivim i kontroverznim štivom u istoriji tumačenja. Glavni razlog leži u činjenici da Koheletove poruke stvaraju disonantne tonove u odnosu na mojsijevsko i proročko svedočanstvo o Bogu. Slična disonanca postoji i u odnosu na klasičnu starozavetnu mudrosnu misao kojoj (kao da ipak) pripada. Neki će čak predložiti da ona tu mudrosnu tradiciju dekonstruiše tj. razotkriva njene manjkavosti.¹⁴ Možda je najispravnije reći da autor poziva na evoluciju te iste tradicije.¹⁵ Kao da je sveže i iskreno sagledavanje životnih situacija zahtevalo nove teološke konstrukte koji će biti egzistencijalno održiviji. Ovde predlažemo da ta disonantnost u odnosu na ostatak Starog zaveta ne predstavlja problem već radije priliku. Priliku pre svega u smislu obogaćivanja klasičnog judeo-hrišćanskog diskursa o životu „pred Gospodom“, a naročito hrišćanske eshatološke propovedi namenjene zapadnom, postsekularnom, ciničnom i antiutopijski raspoloženom društvu.¹⁶ Koheletova perspektiva može hrišćansku poruku nade da učini vrednom razmatranja u očima današnjeg čoveka.

Na koji način ona to čini? Pre svega specifičnim odgovorom na pitanje – kako se može i treba živeti ovde i sada.

Namera nam nije da temeljno i sveobuhvatno protumačimo Knjigu propovednika, već da potražimo odgovor na pitanje: *Šta Kohelet govori o tome kako se može i treba živeti ovde i sada?*

13 Odličan pregled diskusije o pitanjima iza i ispred teksta nalazi se, između ostalog, u Tremper Longman, „Ecclesiastes 3: History of Interpretation“ u *Dictionary of the Old Testament: Wisdom, Poetry & Writings*, ur. Tremper Longman (Downers Grove: IVP Academic; Nottingham: Inter-Varsity Press, 2009), 140-49; Eric S. Christianson, *Ecclesiastes through the Centuries* (Blackwell Bible Commentaries; Oxford: Blackwell Publishing, 2007); i Milton P. Horne, *Proverbs-Ecclesiastes* Smyth & Helwys Bible Commentary; Macon: Smyth & Helwys Publishing, 2003), 2-11.

14 Up. K. R. Greenwood, „Debating Wisdom: The Role of Voice in Ecclesiastes,” *Catholic Bible Quarterly* 74.3 (2012): 476-91.

15 Može se reći da je Koheletova smela vizija primer otvorenosti izrailjskog narativa za preobražavajuću moć uticaja koji dolaze izvan njega, naime – iz istorijskog iskustva tog istog izrailjskog naroda. Primer je interakcije sa svežim stimulansima koji dolaze izvan vlastite tradicije, i kreativnog odgovaranja na njih (up. David Brown, *God and Mystery in Words: Experience through Metaphor and Drama* [Oxford: Oxford University Press, 2008], 60-61). Gericke govori kako Kohelet otvara neobične nove načine da se govori o božanskom koji, iako nude manju utehu, jesu manje ranjivi na mnoge savremene ateološke kritike vezane za logiku, moralnost i stradanje (J. W. Gericke, „Qohelet's Concept of Deity: A Comparative-Philosophical Perspective”, *Verbum et Ecclesia* 34, no. 1, [2013]: n.p.). Za primere teoloških umačenja poruka Koheleta pogledaj P. Kreeft, *Three Philosophies of Life*. San Francisco: Ignatius Press, 1989, R. V. McCabe, „The Message of Ecclesiastes.” *DBSJ 1* (1996): 85-112, i R. B. Zuck, „God and Man in Ecclesiastes.” *Bibliotheca Sacra* 148 (1991): 46-52.

16 Ovaj sentiment sadržan je u sledećem komentaru povodom zajedničkog koncerta beogradskog alternativnog sastava *Darkwood Dub* i Bisere Veletanić: „U našim antiutopijskim vremenima, bez potrebe za transcencijom, ima dana kad je nada dovoljna“ (Rastko Ivanović, „Darkvudi i Bisera: Ima dana kad je nada dovoljna...”, *B92 - Internet, Radio i TV Stanica*, n.s. [citirano 7. januara 2014. godine]. Online: http://www.b92.net/kultura/dokolica.php?nav_category=1067&nav_id=669424).

Predmet istraživanja biće reprezentativni tekstovi. Ovo je već samo po sebi dovoljno težak poduhvat pa ni u njemu nećemo pratiti svaki mogući trag.¹⁷ Usredsredićemo se na specifično pitanje: U kakvom su odnosu Koheletove česte izjave da „sve je taština (besmisleno/apsurdno/enigmatično)“¹⁸ i njegove nešto ređe ali ponavljane tvrdnje koje afirmišu život?¹⁹

Ovo pitanje privuklo je priličnu pažnju stručne javnosti, a daju se izdvojiti dve glavne grupe odgovora. S jedne strane su mišljenja da autor želi da tekstovi o besmislu imaju poslednju reč u odnosu na tekstove koji afirmišu pozitivan pristup životu. Na drugom kraju spektra su oni koji govore suprotno.²⁰ Bartholomew predlaže delikatni, srednji put održavanja napetosti između ta dva pristupa. Njegova ideja je da Kohelet ohrabruje čitaoce da se pomire s tom napetošću, ali i da ne prestaju sa pokušajima da je razreše. Naš pristup sličan je ovom, srednjem putu.²¹ Usredsredićemo se na odnos ove dve grupe tekstova. Knjiga se ne može svesti samo na ovu dinamiku, ali se u njoj svakako vidi jedna od glavnih tema i najpažljivije građenih diskursa.

Besmisao svih ljudskih napora (1:2-3)

Prvoj grupi pripadaju brojni tekstovi koji sadrže pojam *hebel*.²² Već u 1:2-3 čitalac se suočava sa nedvosmislenom porukom izraženom u vidu izjave o nameri, ili glavne teze autora.²³ Evo svojevrstne programske izjave autora:

Besmisao (*hebel*) nad besmislima, veli propovednik, besmisao nad besmislima, sve je besmisleno. Kakva je korist (*yitrôn*) čoveku od svega truda njegova kojim se trudi pod suncem. /prevod autora/

Prvi korak u razumevanju ove glavne ideje jeste oslušivanje onog što neposredno sledi u 1:4-11. U drugom koraku sagledaćemo načine na koje pisac ovu temu razvija u drugom po-

17 Pre svega, postoje diskusije vezana za tekst, autorstvo i pitanja sadržaja (up. Bartholomew, *Ecclesiastes*).

Naša studija pripada ovoj poslednjoj grupi ali ima specifičan fokus koji ćemo kasnije pojasniti.

18 To je upravo semantičko polje ovog pojma (Longman, „*Ecclesiastes* 3“).

19 Njih neki podvode pod životni lajtmotiv *carpe diem* – zgrabi/iskoristi dan/priliku (Longman III, „*Ecclesiastes* 3“, 148). O potrebi da se pronade lajtmotiv koji više odgovara prirodi ovih tekstova govorićemo kasnije.

20 Crenshaw i Longman su predstavnici prve, dok je Whybray najistaknutiji predstavnik druge (up. James L. Crenshaw, *Ecclesiastes* [The Old Testament Library; Philadelphia: The Westminster Press, 1987]; Longman, *The Book of Ecclesiastes* [The New International Commentary on the Old Testament; Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing, 1998]; Roland Whybray, „Qoheleth, Preacher of Joy.“ *JSOT* 20 [1982]: 87-98).

21 Up. Bartholomew, *Ecclesiastes*. Longman podseća da je teško izbeći zamku u koju je većina tumača padala a koju on naziva „jeres parafraze“ (Longman, „*Ecclesiastes* 3“). Ova jeres sastoji se u redukovanju celokupne knjige na jednu ili drugu krilaticu („život je besmislen“ ili „*carpe diem*“), potirući tekstove koji vuku na suprotnu stranu. Izgleda da je u tumačenju ove knjige naročito teško dopustiti toj napetosti da postoji i/ili pak stvoriti interpretativni okvir koji će biti uverljiviji.

22 Reč *hebel* (besmisao, apsurd) koristi se u 1:14; 2:1,11,15,17,19,21,23,26; 3:19; 4:4,7,8,16; 5:6,9; 6:2,4,9; 7:6; 8:10; 9:9; 11:8,10; 12:8. Up. Graham S. Ogden, *Qoheleth* (Readings, 2. izdanje; Sheffield: Sheffield Phoenix Press, 2007), 21-26.

23 Daničićev prevod ključnog pojma – *hebel*, sa „taština“ preinačićemo u „besmisao“, premda konsenzus postoji da ovaj pojam znači, kako gde u knjizi i kako kad – „besmisao“, „apsurd“ i/ili „enigmatično“. O drugim pokušajima, manje uverljivim videti Longman, *Ecclesiastes* 3, 148. str.

glavlju. Pred sam kraj tog poglavlja nalaze se njegov prvi afirmativni tekst o životu (2:24-25). Slično ćemo učiniti sa 7, 9 i 11. poglavljem gde se ponavlja ista matrica: Kohelet razmatra život i zaključuje da je sve *hebel*, nakon čega odlazi korak dalje i govori o *radosti* života.

Istraživanje prirode ovog prelaska ali i odnosa te dve grupe tekstova (o *hebel* i o *radosti*) biće naš glavni zadatak.

Treba naznačiti da se nećemo baviti svim tekstovima o *radosti* već odabranim (u 2., 3., 7., 9. i 11. poglavlju) upravo zato što su oni reprezentativni za ovu drugu, „radosnu“ grupu. Tu nailazimo na karakteristične pojmove za ovaj diskurs, „veselje/radost“, „uživati“, „dobro čoveku“ (*tôv ādām*), i „Božji dar“ (*mahat ʔlôhîm*, 5:18), na više njih ili neke od njih.²⁴ Oni sadrže sve bitne elemente svojstvene ovoj grupi.

U ovom trenutku bitno je razumeti šta je to što Koheleta navodi na zaključak da je život *hebel*?

Šta tačno čini život *hebel* iskustvom? (1:4-11)

Kohelet je nedvosmislen u svojoj tematskoj izjavi (1:2-3): sve je *hebel* (besmisleno, apsurdno ili neshvatljivo) *zato što* nema nikakve koristi (*yitrôn*) čoveku od svega truda njegovog.²⁵ Da bi se razumelo šta život i ljudske napore čini besmislenim, mora se ispravno shvatiti šta Kohelet podrazumeva pod *yitrôn*.

Ova reč pozajmljena je iz sveta trgovine. „Profit“, „višak“ prvo je što pada na pamet. Međutim, šta Kohelet konkretno misli kada je upotrebljava? Odgovor se dobija u nastavku (1:4-11) gde Kohelet posredno otkriva šta on smatra „korišću“ koja je nedostižna za čoveka.

Prvo, Kohelet kaže:

Što je bilo, opet će biti. Što se dogodilo, opet će se dogoditi. Ništa novo nema pod suncem. (1:9)²⁶

Dakle, čovek ne može da u svom stvaralačkom životu stvori ništa suštinski novo. Koheletov zaključak je da nije moguće uraditi, postići i ostaviti iza sebe nešto istinski jedinstveno i originalno, što bi predstavljalo neviđen i nečuven doprinos čovečanstvu i istoriji. Drugim rečima, ma koliko se trudio, čovek jednostavno ne može da postigne stvaranje nečeg potpuno novog, ekskluzivnog i epohalnog.²⁷

Ima li što za šta bi ko rekao: *Vidi, to je novo?* Već je bilo za vekova koji su bili pre nas. (1:10)

24 Evo tih odeljaka: 2:24-26, 3:12-13,2; 5:18-19; 7:14; 8:15, 9:7-10 i 11:9-12:1. Pri tom ne želimo da prenebregnemo činjenicu da bi kompleksnost progresije Koheletove misli (ako se pre toga složimo da postoji) zahtevala da uzmemo u obzir sve tekstove iz obe grupe, sa dodatkom ostalih koji ne ulaze u sastav tih grupa, i to redom kojim ih je autor ili urednik knjige organizovao. Takav poduhvat bio bi jedini optimalan i pošten prema knjizi. Svejedno, naš pristup na ovom mestu neće nas koštati pouzdanog zaključka.

25 Dobar uvod u značenja ovog pojma u Ogden, *Qoheleth*, 27-30.

26 Može se s pouzdanjem reći da misao u 1:4-8 priprema za ovaj zaključak.

27 Da li je i za ovo ostalo neizgovoreno „otkriće“ da čovek uvek sedi na leđima divova, ostaje da nagadam.

Mogućnost postizanja nečeg suštinski originalnog ne postoji. I to saznanje za Koheleta predstavlja razočarenje toliko veliko da mu je zaključak da ta činjenica sav uloženi napor čini besmislenim (*hebel*) (uporedi i 1:10). Možemo reći da se njegovo ranije očekivanje da je sticajne takve koristi bilo moguće ispostavilo neosnovanim.

Drugo, Kohelet kaže da

Ne spominje se što je prije bilo. Što će još biti, ne će se spominjati među onima koji će poslije živjeti. (1:11)

Drugi razlog koji Koheleta navodi da proglasi besmislenost svih ljudskih napora leži u tome što čovek nema koristi od svojih stvaralačkih napora, to će reći da niko ne može da mu garantuje da će slava kao posledica njegovih dostignuća trajati zauvek. Njegova dostignuća će, iz već nekog razloga, bledeti i manje-više biti zaboravljena. Reči „ne spominje se što je bilo“ u kontekstu pre znače da će izostati priznanja drugih, a ne da se ljudi uopšte neće sećati. Na taj način je čoveku „oduzeta“ i druga očekivana korist – da bude ovenčan neprolaznom slavom nakon što napusti svet živih. Koheletova logika je da, kada nema ovog, svi napori postaju besmisleni.

Na te nedostižne vrste čari Kohelet misli kada kaže da ih niko ne može garantovati te da je život zbog toga *hebel*.

Iz navedenog proishodi da je u ključnoj razradi glavne teme iz 1:2-3, Kohelet zaključio da nema koristi od bilo čega, i to koristi definisane na opisani način. Nema izgleda da čovek stvori išta ekskluzivno i epohalno novo niti da mu iko garantuje trajnu slavu zbog toga. Drugim rečima, Kohelet svrsishodnost napora i života vidi u koristi, profitu koje će pojedinac imati u vidu ostavljanja nečeg što je ekskluzivno, nikad viđeno, istinski originalno, kao i u pominjanju njegovih dostignuća u kasnijim generacijama – tj. u uživanju (za života) u tome da će se o njemu pričati posle njega ili zauvek. Pošto nije moguće to dostići, život je besmislen.

Teza ove studije glasi da se oko ovoga okreće čitav Koheletov *hebel* diskurs. Ono što nas očekuje u nastavku knjige je evolucija njegove misli i dolazak do kvalitativno novih zaključaka u okviru odeljaka o radosti, u 2. i 3. poglavlju, kao i u 7., 9. i 11. poglavlju.²⁸

Odabrani tekstovi u drugom i trećem poglavlju prikazuju Koheletova istraživanja koja se čine cirkularnim ali koja,²⁹ ispostavlja se, ipak vode nekud. Da bismo ih razumeli, važno je primetiti da se na kraju prvog poglavlja Kohelet predstavlja kao car koji je odlučio da mudrošću razabere sve što se dešava pod nebom (1:13). Unapred obaveštava da najvažniji uvid do kojeg dolazi predstavlja činjenicu o ljudskoj nemoći da ispravi sve što ne valja (1:15). Drugim rečima, čovek nije u stanju da upravlja događajima. To Koheletu potvrđuje da je sve *hebel*. I upravo nas ovde Kohelet upoznaje sa svim onim što je odlučio da doživi kako bi na taj način, iskustveno, došao do odgovora na pitanje šta je to što jeste svrsishodno raditi, koji je to način života koji isplaćuje dividende, od kojeg se stiže *yitrôn*.

²⁸ Legitimna je ideja da Knjigu propovednika, od uvoda do epiloga, treba razumeti kao simulaciju Koheletovog puta saznanja pri čemu se na početku prikazuje njegovo viđenje života, koje kasnije doživljava razvoj.

²⁹ Videti članak u M. Carasik, "Qohelet's Twists and Turns", *JSOT* 28 no. 2 (2003): 192-209.

Najveći deo drugog poglavlja (2:1- 23) predstavlja vodič kroz sve što je odlučio da iskusi kao sredstvo spoznaje – od smeha, zabave, vina, stvaralaštva, i posedovanja. Kontekst potvrđuje da sve ovo nije imalo cilj da omogući nova iskustva iskustava radi. U pitanju je bilo plansko traganje za suštinom stvari, primicanje odgovoru ima li nečeg što donosi *yitrôn*. Ovde je lako zaboraviti kakvo je konačno zadovoljenje Kohelet očekivao da dobije. I upravo se u prepoznavanju te perspektive i motivacije za samoistraživanje nalazi ključ za razumevanje kasnijih zaključaka. Želeo je da dođe do uredno upakovanog odgovora koji bi potvrdio da je on najmu-drijii čovek koji je ikada živio:

Evo, ja postigoh sebi veću i višu mudrost negoli svi što su preda mnom vladali nad Jerusalimom. Mnogo znanja i mnogo mudrosti nauči moj duh. Ali kad upravih svoje srce tome da upoznam što je s mudrošću i znanjem, s ludošću i bezumljem, uvidjeh: I to je trka za vjetrom. (1:16-17)

Zaključak je da mu ništa od nabrojanog nije donelo takav *yitrôn* (2:10-11). Ni u smislu o kojem Kohelet govori u 1.poglavlju, ni u smislu potvrde njegove superiorne mudrosti (1:16-17).³⁰ U nastavku 2.poglavlja Kohelet se vraća na uvide iznete u prvom poglavlju. Svi napori, sva kreativnost, sve stvaralaštvo, svi uvidi i sve ostalo stečeno ne donosi željeni *yitrôn*. U ovom konkretnom slučaju, Kohelet zaključuje da su uzalud najviši dometi i najbolja zaostavština kada niko ne garantuje da će posle njega njome upravljati neko mudar i to sačuvati (2:17-22). Nemogućnost upravljanja onim što ostavlja iza sebe i njegovom sudbinom navodi ga na zaključak: „Jer što koristi čovjeku sav njegov trud i mar njegova duha, čime se muči pod suncem?“ (2:22). Svi ti napori su uzaludni i besmisleni:

I to je besmisao nad besmislima. (2:21b /*autorov prevod*/)

Nema ništa bolje od...

Zanimljivo je da upravo ovde Kohelet prvi put odlučuje da nastupi afirmativno (2:24-26), i govori o potrebi ali i zadatku da se uživa:

Nije li dakle dobro čoveku da jede i pije i da gleda da mu je duši dobro od truda njegova? Ja videh to da je iz ruke Božije. Jer ko je jeo i uživao bez Njega. Jer čoveku koji mu je po volji daje mudrost i razum i radost, a grešniku daje muku da sabira i skuplja da da onome koji je po volji Bogu. I to je taština i muka duhu /*autorov prevod*/.

Kohelet prepoznaje da život čoveku pruža nešto dobro (*tôv*). Prvi utisak je da Kohelet taj pojam koristi kao sinonim za *yitrôn*.³¹ Smisao izjave kao da to potvrđuje. Ono dobro što čovek dobija od života jeste uživanje u hrani, kao i u radu i stvaralaštvu. Ti trenuci i te aktivnosti

30 Da je ovo bio glavni Koheletov pokretač u ovom traganju za smislom potvrđuje tekst u 2:16 („I to je taština jer se neće *spominjati* mudrac kao ni bezumnik do veka“).

31 Semantičko polje ovog pojma svakako podrazumeva i „korist, benefit“.

su dobre same po sebi. Kohelet govori da čoveku koji je u Božjim očima dobar (*tôv*), On daje nagradu. I u trenutku kada to izgovara, i pogled jahvističkog čitaoca po navici kreće ka budućnosti gde mojsijevska i proročka tradicija uče da ta nagrada obično dolazi, Kohelet upozorava: „I to je besmisleno i trčanje za vetrom“ /doslovan prevod/. Otkuda ovakav zaključak? Logika odeljka otkriva da Kohelet želi da pažnju usredsredi na to da se čovek koji je po Božjoj volji upravo usredsređuje na darove ali i nagrade Božje ovde i sada. Upravo ga to čini čovekom po Božjoj volji. Dobro je poznato biblijsko svedočanstvo da je po volji Božjoj onaj ko poštuje zapovesti iz Tore, kao i savete Izrailjevih mudraca (up. 7:14). Tom spisku obavezujućih uputstava Kohelet dodaje imperATIVE koje možemo ovako sažeti: *usredsredi se na Božje darove ovde i sada*. Implicitno je upozorenje pobožnom čoveku: ako težište prebacis na nagrade koje će dobiti negde u budućnosti, vратиće se na teren koji je Kohelet posetio u prvom poglavlju. Tamo je nekoliko puta podvukao: budućnost ne kontrolišemo, i ona je u dobroj meri neizvesna.³²

Značajno je primetiti da Kohelet ovde afirmiše način života koji ipak nedvosmisleno donosi nešto što zadovoljava. Zanimljivo je da u ovom diskursu nijednom nije upotrebio *yitrôn* a redovno koristi *tôv*. To nas navodi da preispitamo prvi utisak da je reč o sinonimima. Mogući razlog je to što želi da prvi pojam jasno razdvoji od ovog o čemu ovde piše. Vreme je da se podsetimo da je Koheletov *yitrôn* na početku knjige imao jasne konotacije egocentrične, koristoljubive namere da se život kontroliše (o čemu je bilo reči u 1. i 2. poglavlju). Na ovom mestu Kohelet govori o drugačijoj vrsti „koristi“. Govori o životnim dobrima koje je Bog zamislio i omogućio, ali i učinio dostižnim. One su Bogom blagoslovene kada se životu, njegovim čulnim (jelo, piće, sunce), relacionim (prijateljstvo, bračni odnos) i vokacionim (posao i rad) užicima prilazi kao Božjim darovima.

Nastavak Koheletovih razmišljanja vodi upravo u tom smeru.

Treće poglavlje sadrži sličnu izjavu (3:12-13):

Doznah da nema ništa bolje za njih nego da se vesele i čine dobro za života svoga. I kad svaki čovek jede i pije i uživa dobra od svakoga truda svojega, to je dar Božji. /prev. Đuro Daničić/

Kohelet poučava da ovo treba uzeti kao opravdan životni cilj. Sa ovim se lične ambicije i očekivanja od života moraju poravnati, želi li se doživeti Bogom dano zadovoljstvo, a izbeći frustracije, razočaranja, očajanje i uninije. Radovati se onom dobrom što čovek ima već ovde i sada. Činiti dobro za života svojega, što je u potpunom skladu i sa mojsijevskom i sapijentalnom tradicijom. Užici čulni i vokacioni (koji se tiču posla) jesu dar Božji. Uživanje u njima je ono što pripada čoveku (3:22). Čoveku sleduje ovo zadovoljstvo, a ne onaj *yitrôn*.

U sedmom poglavlju Kohelet publici upućuje mudrosne izreke iz klasične starozavetne mudrosne misli tj (7:1-13), da bi potom (7:14-15) pomerio horizont te iste tradicije:

32 Bio bi zanimljiv dijalog između Koheleta, njegove vizije (ne)mogućnosti menjanja sveta i savremenih pokušaja da se konstruiše teološko-kulturološki održiv okvir za hrišćanski zadatak očuvanja i preobražaja ljudskog društva, kakvi su oni Andyja Croucha i Jamesa Huntera (Crouch, Andy. *Culture Making: Recovering Our Creative Calling* [Downers Grove: InterVarsity Press, 2008]; i James D. Hunter, J. D. *To Change the World: The Irony, Tragedy, and Possibility of Christianity in the Late Modern World*. [New York: Oxford University Press, 2010]).

U dobro vreme uživaj dobro, a u zlo vreme gledaj, jer je Bog stvorio jedno prema drugom za to da čovek ne zna šta će biti. Svašta videh za vremena taštine svoje: pravednika koji propada u pravdi svojoj, i bezbožnika koji dugo živi u svojoj zloći. /Đuro Daničić/

Čovekov zadatak je da u dane kada na svom putu pronalazi Božje darove, uživa u njima kao u darovima Boga Darodavca. Podrazumeva se da, kada to nije moguće, treba jednostavno – izdržati.³³ Zanimljivo, kaže se: “Bog stvori jedno prema drugom zato da čovek ne zna šta će biti”, što bi se u kontekstu dosadašnjeg toka knjige moglo ovako protumačiti: da bi ljudi odustali od ambicije da kontrolišu svoj život ili budućnost. To nije njihov posao, već Njegov. Kao u trećem poglavlju, i ovde je već sledeća rečenica novo podsećanje da “koristi” (*yitrôn*) od života nema ako pod njom podrazumevamo izvesne blagoslove i život po loju za pravednike, a suprotno za nepravedne (što se, inače, obrađuje u 8. poglavlju). Kohelet i ovde naglašava da se to od života ne može očekivati i da od toga treba odustati na vreme. Na taj način on pažnju i ambicije pobožne publike vezuje za sada i ovde, i za ono *tôv* što Bog kao dar sprema upravo za taj trenutak i to mesto.

U devetom poglavlju Kohelet nastavlja tamo gde je stao u 8. poglavlju:

Videh na svim delima Božjim da čovek ne može dokučiti ono što se radi pod suncem.
... I ako i mudrac reče da zna, ipak ne može dokučiti. (17. stih /Daničić/)

Naprosto, Kohelet ne ostavlja čitaoca na miru: čovek ne može da poseduje konačno i pouzdano poznanje ni najvažnijih pojava. Prema tome, čovek ne može da kontroliše život. A najgori aspekt ljudskog života je

što svima jednako biva, te je srce ljudsko puno zla i ludost im je u srcu dok su živi. (9:3 /Daničić/)

Potom se Kohelet okreće temi smrti, koja predstavlja oblast u kojoj čovek neće imati priliku da bude aktivan. S obzirom da se ovde pominje smrt, komentatori vođeni religijskom inercijom zaključuju da Koheleta tu muči što izvesnost smrti ukida smisao svega što se pre nje radilo. Pitanje je da li Kohelet iz tog razloga pominje smrt. U skladu sa starozavetnim stavom o smrti, koji ni izbliza nije razvijen kao novozavetni, reči

... jer nema rada ni mišljenja ni znanja ni mudrosti u grobu u koji ideš (9:9 /Daničić/)

nisu izraz razvijene svesti o tome da mora da postoji nešto iza smrti.³⁴ Prema Starom za-

33 Ellen F. Davis, *Proverbs, Ecclesiastes, and the Song of Songs*. Westminster Bible Companion; Louisville: Westminster John Knox Press, 2000, 161.

34 Što, svakako, ne znači da religiozna misao onog vremena nije tome posvećivala mnogo pažnje. Upravo suprotno (up. John H. Walton, *Ancient Near Eastern Thought and the Old Testament: Introducing the Conceptual World of the Hebrew Bible* [Grand Rapids: Baker Academic, 2006], 313-330). Želimo reći da to – iz ovih ili onih razloga – nije bilo svojstveno starozavetnoj misli (o razvoju starozavetne eshatološke misli pogledati Donald E. Gowan, *Eschatology in the Old Testament* [2. izdanje; London: Continuum International

vetu, uspeh je kada čovek umre star i sit života (1. Moj. 25:8). Svest o večnom postojanju i apetit za vaskrsenjem se jednostavno nisu razvili do ovog trenutka (pripadao taj trenutak 10. veku ili 2. veku stare ere, svejedno), makar ne u punoj meri. Sam Kohelet do ovog mesta u knjizi nije o smrti govorio kao u nečem što ukida smisao života, naročito ne u smislu u kojem će to činiti novozavetni pisci: prestanak postojanja ukida smisao svega što pre smrti radimo; zato je neophodno rešenje za problem smrti. Smrt u Koheletu nije doživljena kao arhinepriatelj. Zato nije ni prirodno tim rečima dodeliti takvo značenje. Šta Kohelet onda želi da kaže? Naprosto to da čovek treba da se usredsredi na ispravno uživanje u Božjim darovima (čulnim, relacionim i vokacionim) pre smrti, jer to je jedino vreme za tako nešto. U grobu toga više neće biti.³⁵ Vraćamo se sada na pitanje doživljavanja smrti. Premda su se Izrailjci u Starom zavetu mirili sa izvesnošću smrti, to ih nije činilo manjim vernicima niti ih je ostavljalo (koliko znamo) u nekoj tinjajućoj anksioznosti. Svakako da je taj stadijum u progresiji Božjeg otkrivenja sezao ka novozavetnim perspektivama, ali moramo ga biti svesni i prihvatiti ga kao opšte mesto kojeg su deo i Kohelet i njegova publika.

S druge strane, usred takvih izjava Kohelet u 9:7-10 iznova dolazi do zaključka gde afirmiše način života koji *donosi* korist (*tôv*, a ne *yitrôn* tipa):

Hajde, jedi hleb svoj s radošću, i vesela (*tôv*) srca pij vino svoje, jer su mila Bogu dela tvoja. Svagda neka su ti haljine bele, i ulja na glavi tvojoj da se ne premiče. Uživaj život sa ženom koju ljubiš svega veka svojega taštoga... jer ti je to dio u životu i od truda tvog kojim se trudiš pod suncem. Sve što ti dođe na ruku da činiš, čini po mogućnosti svojoj, jer nema rada ni mišljenja ni znanja ni mudrosti u grobu u koji ideš. /Daničić/

Naravno, Kohelet se ne obraća hedonistima, već Bogu vernim jahvistima ("jer su mila Bogu dela tvoja"). Nije ovo rezigniran poziv na užitke kao na mrvice sa stola, već čista afirmacija onog što jeste održiv način života (i zadovoljstva). Poziv na prihvatanje čulnih ("jedi hleb... pij vino... ulja na glavi"), relacionih ("uživaj život sa ženom koju ljubiš svega veka svojega...") i vokacionih zadovoljstava ("sve što ti dođe na ruku da činiš, čini") jeste poziv na poslušnost. To je planirana nagrada ili korist od ovog života, i u tome se može i mora pronaći zadovoljenje. On podseća da je to upravo ono što čoveku pripada, a ne ono što je ranije bilo nabrojano kao *yitrôn* (9:9).

Na samom kraju svojih traganja i prosvetljenja, Kohelet prvi put identifikuje osobu kojoj se obraćao u ovoj knjizi: "mladiću" (11:9). Potom sledi nekoliko zapovesti: "Raduj se... veseli se". Autorova nekonvencionalnost dolazi do izražaja na mestu gde smo očekivali da će se ipak sve zaokružiti klasičnim mojsijevskim i sapijentalnim pozivom (11:9b-10):

Ali znaj da će te za sve to Bog izvesti na sud. Ukloni dakle žalost od srca svojega i odrini zlo od tela svojega jer je detinjstvo i mladost taština. /autorov prevod/

al Publishing, 1998] i Jon Paulien, *What the Bible Say about the End Time* [Hagerstown: Review and Herald Publishing, 2001].

35 Up. C. L. Seow, C. L. „Qohelet's Eschatological Poem“, *Journal of Biblical Literature* 118 (1999): 234. Za drugačije čitanje, pogledati M. Carasik, „Transcending the Boundary of Death: Ecclesiastes through a Nabokovian Lens“, *Biblical Interpretation* 14 (2006): 422-23.

U Daničićevom, ali i u većini savremenih prevoda, rečenica počinje veznikom "ali". Ovakav prevod hebrejskog veznika "w" navodi na zaključak da je reč o suprotnoj (adversativnoj) rečenici čiji je sadržaj suprotan onom iz prethodne rečenice. Međutim, sintaksa i smisao pre opravdaju prevod tog veznika sa "i".

Kada jednom omogućimo ovakvo čitanje, ono što sledi iznenađuje premda sintaksički ima smisla. Kohelet kaže da će ga za sve to "Bog izvesti na sud". Očekivalo bi se da sledi nešto nalik ovome: mladić treba da poštuje moralne granice ako želi da dobro prođe na sudu, ili pak, mladić može da uživa u čemu mu drago, ali će mu Bog to naplatiti na kraju (naravno, podrazumeva se disciplinovanje ili izvlačenje debljeg kraja). Međutim, Kohelet odlazi na drugu stranu: "Ukloni *dakle* žalost ... i zlo od tela svojega." Zaključak ("dakle") otvara sledeću interpretativnu mogućnost: pošto će ga Bog izvesti na sud, treba da ukloni "žalost" iz života ovde i sada. Pogledajmo izbliza ovaj pojam. Neki ga prevode kao "brigu" (RSV) ili "mučninu" (NAS), ali i "ljutnju". I to s pravom. Ovu istu reč *ka'am* Kohelet koristi u tekstovima u kojima *hebel* logika dolazi do vrhunca: u 1:18 – "muka", 2:23 – "muka", i u 5:16 – "ljuto zlo".

U kontekstu argumenta građenog od prvog poglavlja, izgleda da je *ka'am* bila posledica očekivanja da život može da donese priznanje, pobedu nad konkurencijom, slavu, kontrolu nad sopstvenim životom i dostignućima. U tom smislu ovaj zaključak Koheleta je potpuno u skladu sa mudrosnom tradicijom koja zagovara poniznost i uklanjanje od ponositosti, ali je poziv na preispitivanje na dubljem nivou. S druge strane, taj poslednji poziv je objedinjavanje klasične mudrosti i ove novopronađene, iskovane na nakovnju životnih razočarenja.³⁶

Strah Gospodnji i uživanje u Božjim darovima jesu Koheletov pandan mojsijevskim dvema pločama zakona.³⁷

Summa summarum Koheletovog saveta glasi: Bog te drži odgovornim za uživanje u Njegovim darovima i dizanje ruku od neodrživih očekivanja od života, što ga pretvara u mučno i frustrirajuće iskustvo, a čoveka u tužnu, teskobnu i ljutitu priliku. Ovakav svetonazor zbilja predstavlja kvalitativan doprinos Koheleta starozavetnoj i biblijskoj filozofiji života.

Zaključak

Kohelet vodi (mladog) čitaoca na put od visokih očekivanja preko razočarenja do pronalaska održivog načina života. Čitava konstrukcija može da se svede na nekoliko glavnih misli.

Prvo, ako život pretvoriš u trku da budeš bolji od drugog (konkurencija i sl.), rad u sredstvo za sticanje neprolazne slave, a zadovoljstvo i mir usloviš postizanjem potpune kontrole nad vlastitim postojanjem, pretvorićeš svoj život „pod suncem“ u – pakao. Život vođen s tim i takvim očekivanjima i ciljevima, pretvoriće se u nemoguću misiju. Život jednostavno ne podržava takve ciljeve. Upravo u tom slučaju se čoveku „zlo“ lepi za njegov život (11:10b).

Drugo, život se da valjano živeti kada zadovoljstva i užitke (svakako, one dozvoljene u bogomdanom poretku stvaranja) čovek prima radosno kao darove. Glagol „dati“ koristi se u ovoj

36 O mogućem doprinosu Koheleta poslovnoj etici pogledaj u V. P. Branick, "Wisdom, Pessimism and 'Mirth': Reflections on the Contribution of Biblical Wisdom Literature to Business Ethics", *Journal of Religious Studies* 34, no. 1 (2006): 69-87.

37 Up. ubedljivu argumentaciju u E. P. Lee, „Vitality of Enjoyment in Qohelet's Theological Rhetoric“, Ph diss. Princeton Theological Seminary, 2004.

relativno malo knjizi petnaest puta sa Bogom kao subjektom.³⁸ Darove treba primati, a ne eksploatisati. Kohelet insistira na sposobnosti svojih učenika da primaju užitke života kao dar jer oni to jesu, i da prepoznaju Boga kao darodavca (2:25): užitke čulne (uživanje u jelu, piću, snu i suncu), relacije (uživanje u prijateljstvu i bračnoj ljubavi), i vokacione (uživanje u poslu).

Treće, Kohelet razotkriva taštinu pretenzija ka jedinstvenosti, čovekovih očekivanja trajne slave ili postignuća koja će odolevati vremenu.³⁹

Četvrto, proživljena činjenica je da se životom nikad ne može zagospodariti niti se on može oblikovati da odgovara našim željama. U njemu se jedino može uživati, kada mala i velika zadovoljstva padnu pod ruku. A kada uživanje nije moguće, život se naprosto mora podneti.⁴⁰

KOHELET I ŽIVOT U INAUGURISANOJ ESHATOLOGIJI

Posmatrano iz ugla progresije biblijskog otkrivenja, Kohelet se ne može uzeti kao poslednja reč na temu eshatologije. Štaviše, on se i ne bavi krajem sveta u klasičnom smislu niti umećem života u iščekivanju Kraja u strogom, novozavetnom smislu. Recimo da novozavetna eshatologija predstavlja tu poslednju reč. S druge strane, Kohelet je, prateći svoju agendu,⁴¹ opsednut zadatkom pronalaženja održivog načina života pod Božjim suncem. On na tom putu otkrića proniče u neodržive načine života i razmišljanja koji se mogu potkrasti i vernim Izrailjcima, raskrinkava ih i iznalazi druge koji su, pre svega – održivi(ji). Georges Bernanos je na tom istom tragu kada kaže:

„Da bismo bili u stanju da nadu poklonimo onome što ne može da prevari, moramo prvo da izgubimo nadu u sve što vara.“⁴²

U tom smislu, Koheletova istraživačka tumaranja, zalaženja u sve moguće uglove životnog iskustva kojih se mogao setiti, i izlazi koje pronalazi i preporučuje i te kako mogu da posluže

38 Davis, *Proverbs, Ecclesiastes*, 161. Premda Marion o prisustvu (božanskog) dara govori u sasvim drugom kontekstu (a to je dijalog hrišćanske eshatološke i fenomenološke misli), bilo bi zanimljivo imati u vidu i Koheletovu protoeshatološku viziju „života u inaugurisanoj eshatologiji“ (up Jean-Luc Marion, J.-L. „Appendix: The Present and the Gift“ u *Phenomenology and Eschatology: Not Yet in the Now*, uredio Neal DeRoo et al. [Farnham: Ashgate Publishing Limited, 2009], 193-213).

39 Davis, *Proverbs, Ecclesiastes*, 161.

40 Tačno, Kohelet ne razrađuje ovu drugu mogućnost ali se ona jasno podrazumeva.

41 Bilo bi opravdano ovde se pozabaviti u pitanjem *sitz im leben-a* ove knjige i istorijskih okolnosti koje su stvorili ovu egzistencijalnu krizu kojoj Kohelet pokušava da odgovori, ali nam to nije od primarne važnosti (primer u Rudman, *Determinism in the Book of Ecclesiastes* [JSOTSup, 316; Sheffield: Sheffield Academic Press, 2001]). Međutim, može se reći da je izvesno da Kohelet nastoji da isprovocira generisanje nove teološke vizije jer Božji narod treba spremiti za „život u međuvremenu“. Stara slava Izrailjevog carstva je prošlost a obnova nekog uredenog sistema još uvek stvar budućnosti. Neophodno je razviti umeće života (i preživljavanja) u međuvremenu (up. James N. Lawson, „Writtings“, stranice 389-92 u *Dictionary of Biblical Criticism and Interpretation*, uredio Stanley E. Porter [Abingdon: Routledge, 2009], 389-91).

42 Citirano u Jacques Ellul, *Reason for Being: Meditation on Ecclesiastes* (Grand Rapids: Wm. B. Eerdmans Publishing Co, 1990), 47.

u artikulisanju eshatološke propovedi, koja će pokloniti dužnu pažnju i aspektu inaugurisanog carstva Božjeg, a ne samo poslednjim događajima iz Otkrivenja.

U kontekstu naše studije, postavlja se pitanje šta Kohelet može da dometne klasičnoj hrišćanskoj propovedi o Kraju, i na koji način može da pomogne u oblikovanju poruka nade ovom i ovakvom svetu.

Ponovimo, poslednju hrišćansku reč na ovu temu dobijamo propisnim integrisanjem svih doprinosa svih biblijskih knjiga koje imaju nešto da kažu u tom pogledu. Nas ovde interesuje Koheletov doprinos, zato što je poseban. On opisuje način života koji je u suštini razrada raselijanih biblijskih saveta a istovremeno obojen određenom dozom cinizma. On je posledica prolaska kroz mračne strane ljudskog iskustva, koliko i iskustva sa neodrživim oblicima života, predugo praktikovanim.

Treba se zato podsetiti u kojoj tački se seku savremeni zapadni sentiment i Koheletova razmišljanja. Prvo, u oba slučaja očit je gubitak nevinosti i naivnosti zahvaljujući proživljenom iskustvu (čovečanstva u 20. veku ili ličnom Koheletovom). Razočarenje proisteklo iz takvog iskustva propisno ih je otreznilo i pretvorilo u realiste sumnjičave prema petparačkim nadama. Drugo, upravo iz tog razloga, oba su cinični i u potrebi (bili toga svesni ili ne) za postciničnom nadom. Ta nada neće biti verzija naivne i nezrele opsednutosti mogućnošću ljudskog upravljanja događajima (i ponavljanje modernističke greške). Uz neizbežan kvantni skok ka hrišćanskom načinu života koji je organizovan oko carstva Božjeg (za one koji ga nisu još načinili), ta nada biće čin svesnog polaganja poverenja Biću koje zna i ume da dobru budućnost učini stvarnošću. Ta nada neće raspirivati eskapističko i grozničavo uranjanje u sadašnjost zbog griže savesti za onim proteklim i teskobe zbog neizvesnog sutra, kao ni pridruživanje postmodernom stanju. Ona će podstaći hrabro obuhvatanje mračne, haotične i neprijatne strane životnog iskustva, ali sa sposobnošću da se u svemu dobrom uživa, zahvalno – kao u daru od Boga. Ona će ohrabrivati održiv način života, oslobođen očekivanja da će se dobiti ono što život ne može da isporuči.

Takva nekakva nada nije samo uverljivija već je i jedina koja je biblijska i održiva. Upravo tako; nada hrišćanske propovedi nije tek bilo kakva pozitivna orijentisanost prema budućnosti, već *održiva* orijentisanost prema budućnosti koju Bog priprema. *Održiva* u smislu da se može živeti, da je sprovodiva.

Nada u budućnost, u sadašnjosti

Hrišćanska eshatologija se u svom najboljem izdanju, kako su Hart i Bauchkam ubedljivo predstavili, na „drugачiji način nosi sa užasom istorije i terorom istorije“ od modernističkog mita o progresu, kao i od antiutopijskog postmodernizma.

Mit o progresu nastojao je da protera užas istorije – budućnost kao nepredvidivu i koja se ne da kontrolisati – time što će zagospodariti budućnošću. Time je budućnost trebalo da ustukne, da se ograniči, obuzda, te da se prelije u nešto nalik produženoj sadašnjosti koja se, što je ključno, može kontrolisati.⁴³ Hrišćanska eshatologija odbija ovu vrstu preuranjenog zatvaranja priče, čuvajući budućnost otvorenom za Božju budućnost. Budućnost je oblast puna mogućnosti koje zahtevaju evaluaciju i donošenje odluka, i iz kojih istinski i nepredvidivo

43 Hart et al., 43.

novo može da izraste. Hrišćanska nada stoga nije ni prometejska ni kvijetistička. Napojena nadom koja obuhvata sve, a koju daje Bog, ona pokušava ono što je moguće unutar granica svakog sadašnjeg trenutka.

Kohelet govori upravo o potrebi da se čovek usredsredi na sadašnji trenutak, na ono što je od Boga prisutno sada i ovde. Kada se ovi uvidi ugrade u celinu inaugurisane eshatologije, propoved nade postaje iskustvo kušanja „sila budućeg sveta“ ovde i sada.

Takođe, postmoderna nezainteresovanost za istoriju i priču o otkupljujućem kraju istorije, održava se u životu eskapizmom u sadašnje trenutke koji se moraju grozničavo eksploatisati. Kohelet prilazi sadašnjosti ne kao nečim iščupanom iz kontinuuma istorije, već kao posledici prošlosti i pripremi za budućnost. Međutim, kao i u 11. poglavlju, Kohelet povezuje vernost Bogu sa usredsređivanjem na sada i ovde, koji su deo Božjeg sveta. Ovo jeste u skladu sa postmodernim instinktom i sklonošću ka doživljaju i iskustvu, s tom razlikom što se smisao sadašnjeg trenutka vezuje za prošlost (Boga, Božje stvaranje, naše poreklo u Njemu), i posmatra u kontekstu istog tog Boga koji će upravljati budućnošću, opštom i našom.

Zanimljivo je da se događa da hrišćani svoju nadu pretvore u neku vrstu religijskog bežanja iz sveta materije i vremena, svakodnevice i međuljudskih odnosa, u maštanja o nedohvatnom budućem svetu. Kohelet je korektiv i u tom smislu, i za tu vrstu jalovog eskapizma.

Nada „druge naivnosti“

Neka iskustva i stanja koje čovek doživi menjaju ga, usled čega on više nije u stanju da veruje na isti način. Hrišćanska eshatološka poruka nade poštuje mračne strane iskustva (pojedince ili društva) i ne pokušava da ih minimizira. Takav pristup je neophodan da bi poruka bila autentična. Ovde dodajemo da takav pristup mora da oboji oba dela propovedi, i kada je reč o inaugurisanoj eshatologiji, a i onaj koji se tiče poslednjih događaja. Koheletovi uvidi pomažu naročito kod prvog.

Kao što je hrišćanska poruka nade otvorena za sav plač i proteste onih koji stradaju na pozornici istorije, i Kohelet pokazuje želju da se ne zažmuri ni pred čim (mučnim, teškim i bolnim) što je deo svakodnevnog iskustva pojedinca. Ni Biblija ni Kohelet takva iskustva ne ućutkuju niti umanjuju njihovu težinu, već im dopuštaju da pitanje teodikeje održavaju bolno živim i otvorenim.⁴⁴ Opirući se preuranjenom zaokruženju, čuvajući istoriju otvorenom za dolazak Božji koji je još uvek budućnost, hrišćanska eshatologija nadahnjuje čovekovo ispoljavanje duboke ljutnje zbog besmislenog stradanja nedužnih. Hrišćani su otvoreni za sve ovo (kontradikcije smisla i svrhe) zato što je istorija još uvek otvorena i čeka svoj zaključak. Kohelet upravo demonstrira na koji način takav diskurs može biti autentičan i veran životu, i kako se nada može pronaći i posle razočarenja i do kraja nerazrešenih mračnih iskustava. Paul Ricoeur bi rekao, posle izgnanosti početne iskrene i naivne vere (tzv. prve naivnosti) moguće je doći do *druge naivnosti* u verskom životu, do sposobnosti da se opet nada i veruje.

44 Hart et al., 40.

Nada koja podržava život ovde i sada

Afirmacija sadašnjeg trenutka kao terena gde se Božje buduće carstvo potencijalno manifestuje predstavlja ključan deo hrišćanske propovedi nade. Koheletovi uvidi savršeno demonstriraju veštinu života ovde i sada uživanjem u Božjim darovima (ili podnošenjem života kada to uživanje nije moguće). Zašto se ti uvidi ne bi ekstrapolirali u propoved o inaugurisanoj eshatologiji? Kao što smo već rekli, Kohelet demonstrira kakva je vrsta života istovremeno u skladu sa Božjim poretom i Njegovim načinom života, ali i zadovoljavajuća za vernika. Koheleta je upravo glad za održivim načinom života dovela do zaključaka da je jedino život u sadašnjosti (svakako sa korenima u prošlosti i optimizmom zbog konačnog uspostavljanja Božjeg carstva) *veran* ali i *zadovoljavajući* život. Biti deo sadašnjeg trenutka, a pokušavati „živeti“ u prošlosti ili budućnosti jeste put u brigu, razočarenje, anksioznost, ljutnju i – greh.⁴⁵

Ukus sila budućeg sveta

Autor Jevrejima govori o hrišćanima kao o ljudima koji su okusili sile budućeg sveta (Jev. 6:5). Budući svet ima svoje načine da prodiere u ovaj eon greha, zla, boli i smrti. Ispravno uživanje u Božjim darovima jeste manifestacija te stvarnosti. S obzirom da je ključni glagol knjige „dati“ a ne „uzeti“, rekli bismo da odeljke o radovanju bolje iskazuje latinsko *accipe donum* („prihvati dar“), nego *carpe diem* („iskoristi dan“). Ovo drugo pripada nekim modernističkim neosnovano optimističkim vizijama o progresu koje se temelje na čovekovoj eksploataciji resursa. *Carpe diem* ništa manje verno izražava postmoderni eskapizam i konzumerizam – uzmi, iskoristi i baci. *Accipe donum* je pokušaj da se izrazi ono jedinstveno koheletovsko prilazanje životu kao daru koji dolazi od Nekog, a predokus je Sveta za koji čovek jeste stvoren.

ZAKLJUČAK

Cinični zapadni svet nije oduševljen pričama o lepom Kraju istorije. Istovremeno, ciničnom svetu je potrebno da pronade novu vremensku i životnu orijentaciju koje nema bez uverljive nade. Uverljivost nade zavisi, između ostalog, od toga da li je ona postcinična, tj. da li u sebe integriše mračnu stranu ljudskog iskustva i, još određenije, mračno kolektivno iskustvo 20. i dosadašnjeg dela 21. veka. Klasična hrišćanska eshatološka propoved je neretko bila sklona da prenebregne važnost artikulisanja ove nade. Time je propoved propuštala da bude medij za kušanje „sila budućeg sveta“ ovde i sada. U tom smislu predlog je da se, pored novozavetnih izvora, Kohelet mora uključiti u oblikovanje te poruke nade upravo zbog svoje specifičnosti.

⁴⁵ Zanimljivo je da istraživanja (Mihaly Csikszentmihalyi, *Flow: The Psychology of Happiness: The Classic Work on How to Achieve Happiness* [2. izdanje; London. Rider, 2002], 214-240) pokazuju da ljudi kao „najbolje“ trenutke svog života ne navode trenutke dokolice ili bliskosti sa voljenom osobom, već one vezane za za obavljanje važnog zadatka koji im predstavlja izazov, ali se i podudara dobro sa njihovim najboljim sposobnostima. U tim trenucima, osoba je toliko obuzeta aktivnošću da izgleda da se nešto dešava sa vremenom. U potpunosti je usredsređena, a da se i ne trudi oko toga. Ona je duboko svesna, ali bez narcisoidne samosvesti. Ta aktivnost ljude nagoni da daju sve od sebe, ali bez osećaja stresa ili brige. Oni su u tom trenutku jedno sa onim što rade. Zanimljivo bi bilo uporediti Koheletovo viđenje važnosti uranjanja u Božje darove (u oblasti bliskih odnosa, stvaralaštva) na putu traganja za smislom u životu, sa ovim saznanjima psiholoških nauka.

Kohelet, za svoj groš i svoju publiku, demonstrira načine života koji nisu održivi jer životu, radu, religiji i međuljudskim odnosima prilaze egocentrično i koristoljubivo ili, naprosto – ne-realno. On potom konstruiše predlog načina života koji će biti istovremeno jahvistički i sprovodiv. Predlog je da Kohelet svojim *pristupom* isto koliko i *uvidima* pomaže da se artikuliše ta nada današnjem svetu koja će biti:

Postcinična.

To znači da dozvoljava stvarnom životnom iskustvu da kaže sve što ima, da stvori kontrapunkt tradicionalnoj mudrosnoj misli i da zahteva odgovor, kakav god on bio. Afirmacija mračnih, neprijatnih, nerazjašnjenih i nerazjašnjivih iskustava mora biti deo te propovedi. Govorimo o veštini mirenja sa njima i života sa pitanjima na koje se odgovor trenutno (a možda i nikad) ne može pronaći.

Održiva.

Odustati od očekivanja sticanja “koristi” (*yitrôn*) kako je naše modernističke, postmodernističke ili post-postmodernističke kulture predstavljaju. Razlog je jednostavan: takav način života nije održiv. Hrišćanska propoved nade mora da sama bude održiva i da izbegne religijske varijante neodrživih obećanja.

Čin poverenja u Boga i odustajanja od ideje o kontroli.

Opsednutost suverenim upravljanjem sopstvenim životom jeste patološko stanje našeg vremena. Ovde govorimo o propovedi nade u smislu prepuštanja Bogu da upravlja životom, ličnim i kolektivnim. Poziv na strah Gospodnji pred kraj knjige osvežavajuće je vraćanje na klasični jevrejski mudrosni etos, osvežavajuće nakon svega kroz šta nas Kohelet provodi. Sam završetak u 11. poglavlju nesumnjivo je kreativan spoj toga i onog koheletovskog. Poslušnost Bogu je definisana dvojako: kao uklanjanje od zla (neodrživih pristupa životu) i uživanje u Božjim darovima. Oba aspekta pretpostavljaju poverenje u Boga koji je Stvoritelj ali i kompetentni Svedržitelj. Na poslednjem sudu čovek će odgovarati i za jedno i za drugo.

Konačno, posmatrano iz perspektive dijaloza biblijske i sistematke teologije, ova studija predstavlja pokušaj pokazne vežbe u kojoj se za sto dovode različite biblijske knjige, kako bi se uspešnije obavio zadatak artikulisanja hrišćanske poruke drugaćijem svetu.

SUMMARY:

Qohelet Strikes Back: Christian Hope for Post-cynical World

The trouble of the Christian world is that it has to articulate eschatological hope to a world which is anti-utopian and which seemingly does not need transcendence. Secularism has dethroned Christian and generally, transcendental eschatological hope and offered its own, immanent ones. These have in turn ran ashore on rocks of unfounded optimism. On the one hand, the 20th century witnessed how utopia of progress failed sourly. On the other hand, evolutionistic postmodern quasi-hope offered a metanarrative which explained existence but did not seem to offer meaning to it. Christian eschatological hope potentially fills the vacuum of hope but only if it goes through biblical reinvention. In that sense, the thesis is that Christian eschatological hope becomes credible alternative in the present context only when it is informed and formed by (among others) the unique eschatology of Qohelet. All of the book of Qohelet - not only its last verses where the judgement of God is explicitly mentioned, represents seemingly primitive and outdated but actually fresh examples of *second naïveté*, unused resource for articulating livable post-cynical Christian response to the contemporary crisis of hope.

Key words: *Qohelet; anti-eschatology; post-cynism; inaugurated eschatology; sustainability*

BIBLIOGRAFIJA

- Bartholomew, Craig. *Ecclesiastes*. (Baker Commentary on the Old Testament & Psalms; Grand Rapids: Baker Academic Press, 2009).
- Branick, V. P. "Wisdom, Pessimism and 'Mirth': Reflections on the Contribution of Biblical Wisdom Literature to Business Ethics." *Journal of Religious Studies* 34, no. 1 (2006): 69-87.
- Brown, David. *God and Mystery in Words: Experience through Metaphor and Drama*. Oxford: Oxford University Press, 2008.
- Burt, S. „The Impossible Utopias in 'Hail to the Thief'." Stranice 89-93., u *Radiohead and Philosophy: Fitter Happier More Destructive*. Uredili Brandon Forbes i drugi. Popular Culture and Philosophy; Chicago and La Salle: Open Court, 2009.
- Carasik, M. „Transcending the Boundary of Death: Ecclesiastes through a Nabokovian Lens." *Biblical Interpretation* 14 (2006): 425-43.
- _____. "Qohelet's Twists and Turns." *JSOT* 28 no. 2 (2003): 192-209.
- Christianson, E. S. *Ecclesiastes through the Centuries*. Blackwell Bible Commentaries; Oxford: Blackwell Publishing, 2007.
- Crenshaw, J. L. *Ecclesiastes*. The Old Testament Library; Philadelphia: The Westminster Press, 1987.
- Crouch, Andy. *Culture Making: Recovering Our Creative Calling*. Downers Grove: InterVarsity Press, 2008).
- Csikszentmihalyi, Mihaly, *Flow: The Psychology of Happiness: The Classic Work on How to Achieve Happiness*. 2.izdanje; London. Rider, 2002.

- Davis, E. F. *Proverbs, Ecclesiastes, and the Song of Songs*. Westminster Bible Companion; Louisville: Westminster John Knox Press, 2000.
- Ellul, Jacques, *Reason for Being: Meditation on Ecclesiastes*. Grand Rapids: Wm. B. Eerdmans Publishing Co, 1990.
- Estes, D. J. *Handbook on the Wisdom Books and Psalms*. Grand Rapids: Baker Academic, 2005.
- Fox, M. V. *Qoheleth and His Contradictions*. JSOTSup 71; Sheffield: Almond Press, 1987.
- Gowan, Donald E. *Eschatology in the Old Testament*. 2. izdanje; London: Continuum International Publishing, 1998.
- Gericke, J. W. "Qohelet's Concept of Deity: A Comparative-Philosophical Perspective." *Verbum et Ecclesia* 34, no. 1, (2013): n.p.
- Greenwood, K. R. "Debating Wisdom: The Role of Voice in Ecclesiastes." *Catholic Bible Quarterly* 74.3 (2012): 476-91.
- Hart, Trevor, et al. *Hope Against Hope: Christian Eschatology at the Turn of the Millennium*. Grand Rapids: Wm. B. Eerdmans Publishing Company, 1999.
- Horne, Milton P. *Proverbs-Ecclesiastes*. Smyth & Helwys Bible Commentary; Macon: Smyth & Helwys Publishing, 2003.
- Hunter, J. D. *To Change the World: The Irony, Tragedy, and Possibility of Christianity in the Late Modern World*. New York: Oxford University Press, 2010.
- Ivanović, Rastko. „Darkvudi i Bisera: Ima dana kad je nada dovoljna...” B92 - Internet, Radio i TV Stanica, n.s. [citirano 7.januara 2014.godine]. Online: http://www.b92.net/kultura/dokolica.php?nav_category=1067&nav_id=669424.
- Jenkins, R. "Disenchantment, Enchantment and Re-Enchantment: Max Weber at the Millennium." *Mind and Matter* 10, no. 2 (2012): 149-168.
- Kreeft, P. *Three Philosophies of Life*. San Francisco: Ignatius Press, 1989.
- Lawson, James N. „Writtings.” Stranice 389-92 u *Dictionary of Biblical Criticism and Interpretation*, uredio Stanley E. Porter. Abingdon: Routledge, 2009.
- Lee, E. P. „Vitality of Enjoyment in Qohelet's Theological Rhetoric.” Ph diss. Princeton Theological Seminary, 2004.
- Lo, A. "Death in Qoheleth." *Janes* 31 (2009): 85-98.
- Longman, T. „Ecclesiastes 3: History of Interpretation.” Stranice 140-49 u *Dictionary of the Old Testament: Wisdom, Poetry & Writings*. Uredio Tremper Longman. Downers Grove, Ill; Nottingham, England: IVP Academic; Inter-Varsity Press, 2009.
- _____. *The Book of Ecclesiastes*. The New International Commentary on the Old Testament; Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing, 1998.
- Marion, J.-L. „Appendix: The Present and the Gift.” Stranice 193-213 u *Phenomenology and Eschatology: Not Yet in the Now*. Uredio Neal DeROO et al. Farnham: Ashgate Publishing Limited, 2009.
- McCabe, R. V. „The Message of Ecclesiastes.” *DBSJ* 1 (1996): 85-112.
- Ogden, G. S. *Qoheleth*. Readings, 2.izdanje; Sheffield: Sheffield Phoenix Press, 2007.
- Paulien, Jon. *What the Bible Say about the End Time*. Hagerstown: Review and Herald Publishing, 2001.

- Rollins, P. *Insurrection: To Believe is Human, to Doubt Divine*. New York: Howard Books, 2011.
- Rudman, D. *Determinism in the Book of Ecclesiastes*. JSOTSup, 316; Sheffield: Sheffield Academic Press, 2001.
- Seow, C.L. „Qohelet's Eschatological Poem.“ *Journal of Biblical Literature* 118 (1999): 209-234.
- Sneed, M. “(Dis)closure in Qohelet: Qohelet Deconstructed”. *JSOT* 27, no. 1 (2002): 115-26.
- Tejlor, Č. *Doba sekularizacije*. Beograd: Albatros plus/JP Službeni glasnik, 2011.
- Walton, John H. *Ancient Near Eastern Thought and the Old Testament: Introducing the Conceptual World of the Hebrew Bible*. Grand Rapids: Baker Academic, 2006.
- Waters, B. *From Human to Posthuman: Christian Theology and Technology in a Postmodern World*. Ashgate Science and Religion Series; Aldershot: Ashgate Publishing Limited, 2006.
- Whybray, R. „Qoheleth, Preacher of Joy.“ *JSOT* 20 (1982): 87-98.
- Zuck, R. B. “God and Man in Ecclesiastes.” *Bibliotheca Sacra* 148 (1991): 46-52.